

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Irodalmi antiszemitizmus? Diskurzus-elemek

Richard Wagner „Ring”-tetralógiájában, Thomas Mann „A Buddenbrook ház”-ában, Max Frisch „Andorrá”-jában – ellenpéldákkal

Körte, Mona – Elshage, Yahya – Thurn, Nike [et al.]: *Literarischer Anisemitismus? = Der Deutschunterricht*. 67. Jg. 2015. No. 2. 2-70. p.

A német nyelv- és irodalomtanítás patinás szakfolyóirata egyik legutóbbi számában a „zsidó” tematika/motivika irodalomtudományos vizsgálatába mintegy másfél-két évtizede bevezetett „irodalmi antiszemitizmus” kategóriát járja körül, melynek összefüggéseiben a jobbára leíró jellegű vizsgálati kör kitér hermeneutikai elemzésre. A kategória kereteiben adott írói művek kódolt, látens antiszemita diskurzusára, esetleg kettős vagy illogikus, félreérthető motívumkezelésére irányul a figyelem. A szemrevételezett jelenség messze távol áll a zsidóellenes uszító irodalom nyílt gyalázkodásaitól. Az európai irodalomban Shakespeare Shylock-figurája óta követhető nyomon. M. Körte (Berlin), mást idézve, utal *A velencei kalmár* egymásnak feszülő kettős olvasatára: egyikük az antiszemita diskurzusnak felel meg, míg a másik ennek ellenkezőjét adja (lásd: O. Lubrich: *Shakespeares Selbstdekonstruktion*, 2001). Az irodalmi antiszemitizmus az erőteljes zsidó jelenlét nyomása alatt legnagyobb súllyal a 19–20. századi német irodalomban talál otthonra, s még a holokauszt után is – az előzmények vagy az izraeli jelen kapcsán szóra kapva – akár napjainkig frusztrálja a közvéleményt. Az ostromot a modern polgári fejlődés folyamataihoz felzárkózó zsidó származású alkotók Heinrich Heine nemzedéke óta egyébként a defenzívában is állják. A szóban forgó folyóiratszám felvett egy tanulmányt arról is: miként

értékelt kortársai sorában Heine *A velencei kalmár* mondandóját. Úgy tűnik, az említett kétféle olvasatból a másodikat vette észre.

Az antiszemita stratégia módszere irodalmi dimenzióban is: a negatív konnotációval felruházott klisék ismételt felmutatása, aktualizálása. A tényleges szándék azonban intertextuálisan: a narráció retorikai-kompozíciós áttételeivel és asszociációs terében verifikálódik. A legelemibb distinkciót véve: egy adott szereplő antiszemita beszéde nem feltétlenül a szerzőt, esetleg csupán a szereplőt minősíti. A narrativitást illetően nem mellékes egyúttal a nyelvi-stilisztikai elemek szerepe (jiddis, héber beszédelemek, jellegzetes kommunikációs gesztusok beemelése). Körte szemléltető kontraszt gyanánt a témakör közelítő felvázolása során a zsidó származású Lion Feuchtwanger parodisztikus művét mutatja be, melyben a legendabeli, időtlen vándorútját járó „bolygó zsidó” (vagy „örök zsidó”) ezúttal a modern Münchenben időzve maga aggatja magára a zsidó klisék sorát, mígnem ezek a kimerítő felsorolásban mindjárt ki is oltják egymást (*Gespräche mit dem Ewigen Juden* – „Beszélgetések a bolygó zsidóval”, 1920). A szatirikus groteszk az 1602. évi népkönyvből kilépő kárhozott vándor hagyományozott vonásaival az időszak felerősödő antiszemitizmusát állítja pelengérré az egykorú müncheni környezet kulisszái előtt. Magának a legendának a kutatónő korábban terjedelmes monográfiát is szentelt: *Die Uneinholbarkeit des Verfolgten: der Ewige Jude in der literarischen Phantastik* (2000). Feuchtwanger a modern német irodalom főáramához kapcsolódó zsidó származású író, aki személyes identitáskeresése mentén rajzolja tárgyyszerű példázatait is különböző regényeiben, többek között a *Jud Süß*-ben (1925). Hőse, Joseph Süß Oppenheimer (1698–1738), történeti figura, aki a württembergi herceg alattvalójaként felvállalja az udvari reformer szerepét, s végül ellenlábasai áldozatává lesz. A „herceg zsidóját” (az egykorú, 1934-ben kiadott magyar fordítás címével szólva) később a náci filmgyártás, a regény címadását elbitorolva (*Jud Süß*, Veit Harlan filmje, 1940), mint eltaposni való férget ábrázolja a hitleri államgépezet népiirtó programja végrehajtásának előestéjén.

A negatív előjelű tematizálás, persze, az autochton német szerzői körön belül keresendő. Revelatív erejű példa Thomas Mann *A Buddenbrook ház* (1901) című emblemikus családrégényében az a következetesen végigvezetett motivika, amely lényegében zsidó háttérükkel kívánja láttatni az ősi patrícius-polgári környezetből kinőtt Buddenbrookok újmódi riválisait, a Hagenströmöket. A regénynek ez a vonulata csak újabban keltett figyelmet a kutatásban. E témakör áttekintését Y. Elshage (Bern) tanulmánya vállalja, sok tekintetben más szerzői eredményekre alapozva. *A Buddenbrook ház*-ban a zsidó-motivikus kontextus mentén kibontakozik tehát egyfajta antiszemita élű metaelbeszélés a három generációra kiterjedő családtörténet háttérében, s ez minden erőltettség nélkül vonatkoztatható Mann, a lecsúszott patrícius-ivadék önnön jó ideig kimaradó írói sikereivel kapcsolatos hiú önsajnálata. Ennek függvényében a Buddenbrookok „hanyatlása”, mely az irodalomtörténetben hagyományosan mint szociokulturális folyamatok belső fejlődéslogikájával előállt „későpolgári dekadencia” jelenik meg, átváltható egy gátlások nélkül feltörekvő idegenszerű elemtől elszenvedett gazdasági-kulturális vereség diskurzusára. Eszerint a tősgyökeres patrícius-polgár a késétségében túlhajtott modernizáció és a német új-birodalmi egyesítés (1871) mentén kibontakozó fellendülés méltatlan vesztese – az újmódi, pontosan zsidó háttérű tőkeerő ellenében.

Valóban tudatos írói koncepcióról van-e szó? Igen, ezt elárulja a Richard Wagner-i Nibelung-tetralógia alvilági Hagen-figurájának, rajta keresztül pedig az antiszemita élű kultúrkritikájával is ismertté váló zeneszerző keresztapasága a *Hagenströmök* névadásában. A jó és a gonosz princípium harcát germán mitológiai köntösben megjelenítő dalmű-tetralógia Wagnernél akár zeneileg is, de a maga által írt szövegek könyv cselekmény- és motívumformálásában – asszociatív – mindenképp összefüggést teremt a zenekritikai, kultúrpolitikai írásaiban visszatükröződő, egyébiránt Schopenhauer örökségét is társító antiszemita érzelmekkel. Ha a szövegek könyv, műfaját tekintve, maga is „irodalom”, úgy *A Nibelung gyűrűje* mint szövegek könyv ugyancsak besorolható az „irodalmi antiszemitizmus” példaanyagába. Különös tekintettel a Rajna sellőit hajkurászó, a mélyben rejtőző kincset megkaparintó gnóm Alberich figurájára (ő Hagen nemzője is!), akinek torz-alakjában az ördögi

(amellett kéjenc) zsidó kufár gúnyrajzát ismeri fel a kutatás. Méltó válasz e ködevő romantikára egyébként Joseph Roth – *A Radeczky-induló* zsidó származású szerzője – iróniával telt publicisztikája a germán legendahősök kétes „erkölcséről” (a 12. század végi *Nibelung-ének* tükrében), melyek kihatása felér a nibelungok minden gonoszságával (*Die Filiale der Hölle auf Erden – Schriften aus der Emigration*, 2003). Alberich ábrázolása Wagnernél a taszítóan groteszk karakterizálás határáig egyébként, parádés kivitelben, megvalósul zeneileg is. A wagneri mű keletkezéstörténetével egy időben játszódó családtörténet írója tökéletesen tisztában volt a tetralógia antiszemita oldalvágásával, s Wagnerral, Schopenhauerrel egészében adva volt egyféle zsidóellenes élű alapkoncepció a regényhez. *A Buddenbrook ház* narrációját hangsúlyosan köti össze, persze merőben formailag, *A Nibelung gyűrűje* zenedramaturgiájával a figurák megjelenítését visszatérően kísérő vezérmotívum-technika. A Hagenströmök ábrázolása során hozzátapad ehhez azonban a szövegekönyvíró-zeneszerző Wagner egész világképe.

A regény narrációfolyamatán belül a Hagenströmök „zsidó” hajszalerezetű világának elemei, bár épp csak anyai ágon, visszatérő, vezérmotivikus formában sejlenek fel. Hermann Hagenström „frankfurti” nővel kötött házassága nyomán jut a csúcsra. A frankfurti szál Hagenströmök zsidó háttérének foglalatja, melynek bemutatása beszélő nevektől hemzseg, jellegzetes milió-elemeket nevez meg. A származásilag feddhetetlen családfőnek már csak külső megjelenésében, megszokásaiban s természetesen pénzügyi, közéleti ténykedéseiben kell hozzáidomulnia a szféra „alantasságához”. Hagenströmök a tőzsdén, a közéletben, a társasági életben, gyermekeik már az iskolában lépten-nyomon keresztetik az immár lejtőre került Buddenbrookok útját. Egyre szélesebb körben burjánzik a rivális famíliával mindinkább egyívású városi és regionális környezet is. Sem az író-elbeszélő, sem pedig bármely, a Buddenbrookok körébe tartozó szereplő ugyan sehol nem azonosítja be őket szó szerint „zsidóként”, a karakterjegyek, a helyzetbeállítások ugyanakkor önmagukért beszélnek.

A Buddenbrook-ház más korai művekre is kiterjedő rejtett – célzott olvasatok szerinti „enyhe”, de határozott – zsidózása afféle „hétköznapi antiszemitizmus” gyanánt az átlagos olvasóközönség számára talán

mindig is valóban elsikkadt, a kritika pedig, ha észre is vette, soha szóra nem érdemesítette. Talán a mai napig is változatlan a helyzet. A regény számos új keletű tudományos, ismeretterjesztő vagy éppen oktatási célú tárgyalása szintúgy nagyvonalúan mellőzi ezt a mozzanatot, ami legalább az irodalomoktatás színterén ma már azonban megengedhetetlen. A takargatás megfoghatóbb, ugyanakkor meg is érthető gesztusával szolgál a három háború utáni megfilmesítés (az utolsó: 2008), melyek egészében kiejtik a Hagenströmök körüli különös hátteret – jeleként annak, hogy az alkotók nem vállalják fel a problematikus töltet továbbadását. Az író életútján egyébként nem sokkal a regény megjelenése után utoléri a sors furcsa fintora: találkozik zsidó származású jövődöbelijével, Katia Pringsheimmel. Thomas Mann innentől fogva nem csupán elhagyja a zsidózást, hanem hajlandó még az addig határozott fenntartással kezelt kör rokonszenvet keltő szerepeltetésére is (*Királyi fenség*, 1909). Még annyit tegyünk ehhez hozzá: *A Buddenbrook-ház* fogadtatása végre meghozta magát az írói sikert, aminek korábbi elmaradása a szerzőt a bűnbak-keresésre indította. Mann ezt követően elindul azon az úton, melynek a korábbinál mélyrehatóbb tapasztalása elvezeti tisztult írói-emberi humanizmusáig. Más erényeinél fogva bármily örök érvényű korai nagyregénye ettől egyelőre távol állt, s a művel kapcsolatban a történeti pontosság kedvéért ezt így kell tudomásul vennünk.

*

Max Frisch 1961-ben bemutatott és ugyanazon évben nyomtatásban is megjelent *Andorra* című, fiktív helyszínen játszódó drámája igaz emberiséggel írt példázat a becstelen előítéletességről. A mű a derék magaviseletű emberek jámbor közösségeként elkönyvelt, legfeljebb gyanakvásra hajló „andorraiak” pálfordulását állítja színpadra, amivel lassan ráhangolódnak a nagyhatalmú szomszéd zsidóellenes doktrínájára. E „Feketék” Andorrába történő betörését követően pedig versengve be is sorolnak a megbélyegzett helybeliek ellen napirendre tett gyilkos hajszába. Meglepő módon az utóbb kanonizált darabot a holokauszttal sújtott zsidó-örökség talajáról eleve ellenérzések fogadták, s kritikus észrevételeikkel most az irodalmi antiszemitizmus-kutatás képviselői is elő-

hozakodnak. A vitaproblematikát a folyóiratszám témaszerkesztését is jegyző N. Thurn (Bielefeld) tekinti át. A témát ismertetésünkben kényszerűen leegyszerűsítve, a gyűjtőpontban a főhős kicserélt azonossága áll: zsidóként pusztul, miközben tulajdonképp nem zsidó. Az író talán kissé mesterkéltnek mondható leleménye értelmében ugyanis egy polgártárs („a” tanító), egykor a „Feketék”-nél időzve, balkézről született fiúgyermekével tér vissza, akit – erkölcsi reputációját szem előtt tartva – kimenekített zsidóként mutat be, s ekként helyez el a családban. A fiú: Andri cserélt személyiséggel nő fel, a titkot nevelőanyja, féltestvér húga sem ismeri, és egyre tehetetlenebbül húzza magára a környezet által rávetített megkülönböztető jegyeket (gyáva, bamba, pénzsóvár stb.), mígnem a feszültségek tetőpontján végre felfedett valódi származását maga képtelen elfogadni. (A féltestvérek egymásba szerettek, Andri a közös apától épp megkéri a húga kezét...) A felvilágosítás az események végkimenetelét már nem befolyásolhatja. Személyében így az andorrai hajtóvadász „téves” áldozatot követel. A drámát elmarasztaló vélekedések szerint kétértelmű az elvett áldozat fájlására kifutó narratíva, visszas az andorraiak farizeusi sajnálkozása afelett, hogy nem-zsidót is belekergettek a pusztulásba, mintha ez a „valódi” zsidó esetében hovatovább megengedhető lenne. Mi több: Frisch hasonló reakciónak teszi ki a nézőt/olvasót is, aki a hős személyiségcseréjébe szintén nincs előzetesen beavatva. Ugyanakkor túlreagálásnak számíthatnak ama hozzászólások, melyek szerint a narratíva ezzel már-már antiszemita vizekre téved. Andri sorsa mindenestre valódi dráma a családja számára.

A problémakörhöz azonban hozzátartozik az is: Frisch eredeti intenciója alapvetően az előítéletesség általában vett kérdésére irányul, művében – mint különböző nyilatkozataiban, műhely-feljegyzéseiben aláhúzza – tulajdonképp önmagában az elvont előítéletes modellt kívánta színpadra állítani annak legfőbb együtthatóival, az önállóan gondolkodással és a hétköznapi gyávasággal (markáns bíráló a svájci társadalom címére!), s inkább csak „illusztratív” érteken kívánta csatolni az antiszemita mintát. Egybevág ezzel a modellstruktúra formális, a pszichoszociális tényezőt mellőző megközelítése. A modell ugyanis nem egyébhez, mint a „faragott kép”, a hamis képalkotás morálteológiai tilalmához kapcsolódik a bibliai második parancsolat értelmében,

mint az egyebek között az író az 1946/49. évekre szóló naplójegyzeteiből kiviláglik. Ezen a ponton tetten érjük Frisch moralizáló társadalomképének elvont naivitását. A homályos láthatáron a „hamis kép”-elméletől vezet az út akár a valós személyiség és konstruált identitás között vergődő ego-problematika világához, például *Stiller* vagy *Homo Faber* c. regényeiben. Az *Andorrá*-ban felrajzolt előítéletes modell dramaturgiaiailag kitűnően „működik” ugyan, és éppenséggel robbanó erővel hat a célszemélyt illető identitástévesztés lelepleződése. De inadekvát benne a társadalmilag oly konkrétan és összetetten determinált „zsidó” másság „illusztrációként” történő felhasználása. Ekként a darabot érintő kritikák nem minden alapot nélkülöző felszólamlások. (Itt hívjuk fel a figyelmet Y. Elsaghe kötettanulmányára is: *Max Frisch und das zweite Gebot – Relektüren von „Andorra” und „Homo Faber”*, 2014.)

*

Az antiszemita elemekre irányuló vizsgálódás részletesebb módszertana egyelőre kialakulatlanak látszik. Az irodalomtudományi szakma egy-egy képviselője – „pellengér-filológiát”, öncélú „detektívesdit” emlegetve – idegenkedik is a kutatási iránytól. A kutatási terület képviselői maguk sem tagadják, hogy módszerük lényege: a „gyanakvás hermeneutikája”, melynek erőterében a „gyanússá” lett művek „szoros olvasása” (*close reading*) útját járva erednek a vonatkozó elemek nyomába. Körte alapozó meghatározása szerint az antiszemitizmus gyanúja minden olyan esetben felmerül, amikor a képbe került sztereotípiák és ideológemák irritáló kisugárzását nem tudja, illetve meg sem próbálja feloldani a narráció. Korábbi hasonló, kollektív elemző vállalkozásként a tanulmányok hivatkozásaiból kiemelve Bogdal, Holz és Lorenz (hrsg.): *Literarischer Antisemitismus nach Auschwitz* (Stuttgart – Weimar, 2007) című kötetét említhetjük.

Komáromi Sándor

KISEBBSÉGEK NYELVHASZNÁLATA

Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból

Márku Anita – Hires-László Kornélia (szerk.): Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép. Ungvár: „Autdor-Shark”, 2015. 246 p.

A Hodinka Antal Intézet a Magyar Tudományos Akadémia határon túli magyar nyelvészeti kutatóhálózatának ukrainai intézeteként alakult meg 2001-ben. A kutatóműhelynek a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola ad helyet. Az intézet elsődleges feladatának tekinti a kárpátaljai magyar nyelvhasználat tudományos vizsgálatát, legfőképpen szociolingvisztikai vonatkozásban. Továbbá szorgalmazza az írott és beszélt nyelvi adatbázisok építését, elemzését, archiválását, a helyi magyar nyelvhasználat nyelvtervezési problémáinak áttekintését, azok megoldására kidolgozott javaslatok megfogalmazását. Kulcsfontosságú szerepet kap a jövő generációt érintő oktatás vizsgálatának kérdése és az oktatás kutatás alapú fejlesztése is. A nyelvészeti, oktatási területek mellett társadalomtudományi kutatási programok szorgalmazásában, lebonyolításában is részt vesz az intézet. A kutatóállomás nagy figyelmet fordít a tudományos utánpótlás nevelésére és kutatásszervezésre is. Már eddig is számos tanulmánnyal, kötettel szélesítették a tudomány színes palettáját, melyek közül a legfrissebb elemzéseket a *Nyelvoktatás, kétnyelvűség, nyelvi tájkép* címmel idén megjelent kötet tartalmazza. A kiadvány szerkesztői (Márku Anita és Hires-László Kornélia) az intézet munkatársai. A kötetben a kutatóintézet munkatársainak saját kutatási beszámolóit mellett egyéni projektekből született tanulmányok, illetve a Hodinka Intézethez kapcsolódó különböző programok vizsgálati eredményei, doktoranduszok írásai is helyet kaptak.